

вбрання (mantion, pallion) (див.: W a r g y k M. The Offices of Monastic Initiation in the Euchologium Sinaticum and their Greek Sources // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 10, N 1—2. — 1986. — P. 9—16).

⁴⁶ Порівн.: діалоги Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом про постриження як єдиний спосіб "свободитися от маловременнаго и суетнаго свѣта сего и мимотекущаго и многмятежнаго житья сего", під яким розумів, як з'ясується нижче, саме княжіння (ПСРЛ. — Т. 2. — 1908. — Стп. 530). Характерно, що Ростиславу, як і всім іншим князям, ідея зректися княжіння, не постригаючись, навіть не спадала на думку.

⁴⁷ Доречно буде згадати, що Києво-Печерський Патерик (в ранніх редакціях) обчислював строк життя Святоші в монастирі як п'ять плюс тридцять років (А б р а м о в и ч Д. Києво-Печерський Патерик (вступ, текст, примітки). — К., 1930. — С. 116—117). Пізніші Касіанівські редакції виправляють першу цифру на шість, вочевидь, щоб прилаштувати термін життя Святоші до відомої цій редакції з літопису останньої згадки про нього (1106 + 36 = 1142).

⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 867. (Див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 11, N 1—2. — 1987. — P. 44—76). Інший аналогічний переказ відомий з літопису Биховця, поширеної редакції Білорусько-литовських літописів та "Хроніки" М. Стриковського (ПСРЛ. — Т. 32. — С. 135; ПСРЛ. — Т. 35. — С. 94; S t r y j k o w s k i M. Kronika polska, litewska, zmuńska i wszystkiej Ruśi. — Warszawa, 1846. — S. 328—329) і стосується Римонта (Лавраша, Василя) Тройденовича. Цей переказ, однак, цілком легендарного характеру і, здається, скомпонований за аналогією з літописними повідомленнями Іпат. про Войшелка (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk. — P. 56—62).

⁴⁹ Наше припущення тим вірогідніше, що його підтверджує переробка поч. XIV ст. повісті про Войшелка, як відзначає Д. Голдфренк, побудована у виразному агіографічному ключі, вміщена у Новгородському першому літописі. Вона робить наголос на тому, що Войшелк зберігав чернечий сан протягом виходу з монастиря (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М., Л., 1950. — С. 83—85).

⁵⁰ Важко судити, в якій формі слово "чернечество" могло стояти в цьому гаданому оригіналі. Словник Срезневського знає кілька варіантів: "черньчѣство", "чрьньчѣство", "чърнечѣство" (С р е з н е в с к и й И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. — Т. 3. — СПб., 1903. — Стп. 1566). Однак, можна припустити, що в літописі мала стояти повногласна форма ("чернечѣствѣ"), що робить наше зближення дуже імовірним. Трудністю для нього, на перший погляд, є різниця кореневих голосних ("Черниговъ" в літописних пам'ятках зустрічається переважно з кореневим и), але важливо пам'ятати, що нас цікавить можливість не лінгвістичного переходу, а зорової помилки переписувача, подібної до тієї, яку зробив автор даного повідомлення при підготовці тексту Густинського літопису і яка, власне, й дала поштовх до написання цієї розвідки.

⁵¹ Можливо, це простий збіг, але згадувана новгородська версія Войшелкової повісті, як відзначає Д. Голдфренк, побудована в агіографічному ключі, стверджує, що той повернувся до монастиря через три роки (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk. — P. 54). У випадку Рюрика це дало б той самий 1208 р., після якого його вважають мертвим.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ), В. О. КОЗЕНЮК (Київ)

"Закордот" — агентурно-розвідувальна організація більшовиків України

Вивчаючи діяльність органів державної безпеки України в період громадянської війни та в перші роки після її завершення, авторам вдалося встановити, що поряд з уже відомими спецслужбами, до яких відносяться ВУЧК, ГПУ, розвідка Червоної армії, в Україні активною діяла ще одна організація, форми і методи діяльності якої також мали втаємничений характер, і були спрямовані на забезпечення інтересів радянської держави.

Детальний аналіз архівних та інших документів дав можливість зробити незаперечний висновок, що мова йде про глибоко законспірований структурний підрозділ комуністичної партії, котрий прибрав собі тоді назву "Закордонний відділ ЦК КП України". В діловій переписці, директивних і звітних документах цей підрозділ скорочено називався "Закордот". Він був створений за рішенням пленуму ЦК КП(б)У в трав-

ні 1920 р. для організації нелегальної роботи на території України, яка перебувала тоді у ворожому оточенні, а також для роботи в сусідніх державах на захід від України.

В структурі "Закордоту" значилися підрозділи і підвідділи, котрі повинні були б вести розвідку, контррозвідку, а також проводити бойові операції, водночас займатися пропагандистським забезпеченням інших акцій, пов'язаних з таємною діяльністю на окремих територіях.

Завдяки доступності до архівів авторам даної статті, спираючись на документальні, здебільшого нові архівні джерела, вдалося більш ретельніше з'ясувати факти діяльності "Закордоту", про які ніде ще не згадувалося. Передовсім ідеться про те, що на Закордонний відділ покладалося ведення агентурно-розвідувальної й інформативної роботи за кордоном, зокрема в Польщі, особливо в південній її частині по лінії Гомель—Люблін—Краків, в Галичині, Буковині та Бессарабії. В структурі "Закордоту" виділявся військовий відділ, на який покладалися напрями оперативної роботи, адміністративно-господарської, контррозвідувальної (мається на увазі військова розвідка для оперативних завдань). Чільне місце посідав агентурний підвідділ, який складався з розвідки і контррозвідки. Обом цим підвідділам доручалося вести розвідку, насамперед виявляти наявність ворожих сил, їх боеготовність у тих місцевостях, де вони були сконцентровані, стежити за пересуванням бойових загонів ворога. Їм також належало вивчати настрої місцевих жителів, їх моральний клімат, аналізувати пресу ворога і передавати по можливості всі газети оргполіту "Закордоту"¹.

Контррозвідці доручалося вести облік контрреволюційних елементів, паралізувати діяльність жандармерії й охорони ворога, залучаючи до цієї роботи своїх агентів, а також організувати агентуру в усіх політичних об'єднаннях.

"Закордот" постійно підтримував ділові зв'язки з Реввійськрадою. Саме від військових він отримував зброю й іншу амуніцію, необхідну для ведення агентурно-розвідувальної та підривної роботи в тих державах, де більшовиків не влаштовував політичний устрій. Постановою Реввійськради від 8 червня 1920 р. за № 245 "Закордот" був зарахований до числа тих організацій, які працювали для фронту, а його службовці (тільки в апараті "Закордоту" налічувалося понад 60 чол.) користувалися всіма правами військовослужбовців².

Слід зазначити, що до вибору форм і методів роботи Закордонний відділ підходив завжди диференційовано. Так, зокрема, перед бойовим відділом Правобережного бюро стояли такі важливі завдання: підтримувати зв'язок з фронтом, передавати повідомлення військового характеру і тероризувати ворожі сили у прифронтовій зоні, готувати широкомасштабні, масові повстання на окупованій території, збирати дані про діяльність різних контрреволюційних груп, а також оберігати організацію від провокацій³.

Виходячи з цього, військовий відділ організував свою роботу по такій схемі: вся окупована територія розподілялася на чотири дільниці: Поділля, Волинь, Київщина, район Києва з Чорнобильським і Київським повітами.

Повітові уповноважені прифронтової зони повинні були підтримувати безпосередній зв'язок з фронтом й передавати повідомлення військовій розвідці та її бригадам. У Києві центральний апарат складався з підвідділів: а) розвідка (зв'язок з штабами й установами); б) техніко-підривний підвідділ; в) підвідділ зв'язку; г) оперативний та організаційний.

Така структура сприяла тому, що розвідувальна робота охоплювала всі сфери її інтересів. З часом це дало змогу зацікавленій стороні отримувати розвідувальні дані з двох рук: штабу III-ї польської армії, те-

леграфу та із штабу 2-ї бригади. В Житомирі, Вінниці й Фастові на телеграфі працювали "свої" люди⁴.

Як приклад такої, на наш погляд, успішної роботи можна послатися на діяльність Каменецької організації, котра, будучи віддалена від центру і, маючи обмаль коштів, продовжувала активно функціонувати. Більше того, вона на належному рівні утримувала свої бойові підрозділи, що давало можливість успішно брати участь у різноманітних операціях.

Треба віддати належне, що навіть за важких умов "Закордот" добивався певних зрушень у своїй роботі, і не останню роль тут відіграв керівник цієї організації Ф. Я. Кон. Маючи у своєму підпорядкуванні розгалужену мережу резидентів, а також відповідну матеріальну базу, котра включала фінансові видатки в різних валютах, типографії, в яких готувалися документи підпільникам, печатки, штампи, а також майстерні по пошиттю одягу, "Закордот" цілеспрямовано вів агентурно-розвідальну роботу на визначених територіях.

Крім того, у взаємодії з Червоною армією, Закордонний відділ постачав партизанам зброю, що давало можливість з вишколеного особового складу створювати добре озброєні групи і загони, котрі повинні були діяти в умовах ворожого тилу. Вдаючись до всіх можливих засобів, вони мали чинити якнайбільшу шкоду ворогові.

Зброя йшла через "Закордот" і до Комінтерну, треба розуміти для підтримки "революції у світовому масштабі", а коротше кажучи, часто зброя постачалася заколотникам тих країн, чиї режими не вдовольняли більшовиків. На підтвердження вищесказаного процитуємо документ, який зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України:

**Лист-клопотання відділу міжнародних зв'язків
Виконкому Комінтерну до начальника "Закордоту"
про відпуск зброї для потреб Південного відділення
відділу міжнародних зв'язків**

18 травня 1921 р.
Цілком таємно

Відділ міжнародних зв'язків Виконкому Комінтерну просить терміново розпорядитися про відпуск для потреб Південного відділення відділу Міжнародних зв'язків:

- револьверів з патронами — 5 шт.
- гвинтівок — 10 шт.
- патронів до них — 1 ящик
- ручних гранат — 20 шт.
- кулемет системи "Льюїс" — 1
- стрічок до нього — 2 ящики⁵.

Хоча "Закордот" відчував постійну нестачу зброї, але для закордонної місії вона добувалася великими партіями. З метою найбільшої конспірації всі відправки проводилися через ВУЧК, від його імені і нібито для її структур. Зокрема, в документі, підготовленому "Закордотом" до засідання політбюро 4 червня 1921 р., вказувалося, що всього було відправлено південному відділенню два вагони, крім того, вагон з підіривними речовинами. Зокрема, було відправлено:

- кулемети системи "Льюїс" — 29 шт.
- кулемети система "Шоша" — 50 шт.
- патронів до кулеметів — 256 500 шт.
- гвинтівок — 250 шт.
- патронів до гвинтівок — 270 000 шт.
- французьких гранат — 310 шт.
- бомб Новицького — 400 шт.

запасних частин до кулеметів — 5 ящиків
 біноклів польових — 5 шт.
 динаміту з капсулями — 15 пуд.
 проксиліна з капсулями — 20 пуд.
 толу з капсулями — 20 пуд.
 траксалинових шашок з капсулями — 100 шт.
 машинок для підризу — 3 шт.⁶

Незважаючи на те, що робота "Закордоту" велася таємно (навіть сама центральна організація працювала під іншою вивіскою), все одно не обходилося без провалів і зрадників. Траплялися подібні випадки майже в кожному підрозділі, але найвідчутнішою невдачею "Закордот" зазнав у Польщі, де за доносом зрадника Котовича була і розкрита діяльність Закордонного відділу на цій території. Як приклад, наведемо зміст копії телеграми, яка збереглася в архіві на ім'я В. Балицького. В ній, зокрема, мовиться: "Точно встановлено, що направлений в Польщу "Закордотом" ... комуніст Котович — провокатор. Негайно вживіть застережні заходи. Котовичем виказаний член Колегії "Закордоту" Станіславський, котрий був заарештований на кордоні по вказівці провокатора Котовича: інцидент остаточно не ліквідований"⁷.

Після того як служби безпеки Польщі натрапили на слід діяльності Закордонного відділу, польський уряд надіслав 25 вересня 1921 р. ноту Міністерства закордонних справ за підписом його керівника п. Скірмута. В даному документі Польща звернула увагу українського уряду на порушення постанов Ризького договору. Зокрема, гостро йшлося про те, що "в розпорядженні польського уряду є великий матеріал, що незаперечно свідчить про те, що український уряд не тільки терпить, а й сам бере участь в діях, спрямованих на підризу законного польського уряду і повалення соціального ладу в Польщі, як і до загострення польсько-українських відносин. Найбільш переконливим свідченням цих широко задуманих дій є безпосередня участь українського уряду спільно з російським урядом в організації так званого "Закордоту" — Закордонного відділу. Не підлягає сумніву, що український уряд виступає посередником у фінансуванні і сам фінансує діяльність "Закордоту". Згідно заяв членів і співробітників цієї установи, фонди (як грошові, так і брильянти) для Київського підвідділу "Закордоту" були виплачені завдяки посередництву Київського банку. Польському уряду відомо, що близько 1-го червня Маркусом, начальником Харківського Закордоту передано Русакову, голові обласного комітету в Рівному, близько 30 каратів брильянтів для дій в Польщі. Для цього ж Комітету направлено з Харкова через підвідділи в Києві 175 каратів брильянтів. Крім цього, у польському уряді є відомості, що український уряд в погодженні з російським урядом виділив велику суму грошей для дій в Польщі.

Польський уряд встановив, що метою діяльності "Закордоту" була організація в Польщі комуністичного заколоту шляхом організації повстання серед місцевого населення, котрим керівництво "Закордоту" намагається надати характеру білоруського і українського рухів. Також встановлено, що діяльність "Закордоту" рівномірно розповсюджується на Румунію і Балтійські держави"⁸.

В розпорядженні польського уряду, підкреслюється в Ноті Міністерства, є матеріали, котрі підтверджують, що Маркус передбачав в інструкціях, виданих своїм підлеглим, створення бойових підвідділів з допомогою українських націоналістів.

Характерно, що у вищеназваному документі йшлося і про те, що "Закордот" безпосередньо підпорядковується центральним комітетам компартії України і Росії, останніми й спрямовується вся його робота. До "Закордоту" входять члени уряду, серед яких і Мануїльський, котрий

підписував, за дорученням українського уряду, мирний договір з Польщею.

Наприкінці Ноти уряд Польщі поставив перед Україною вимогу про ліквідацію "Закордоту" та всіх його відділів. Водночас наголошувалося на покаранні винних у зумисних порушеннях зобов'язань, прийнятих в абзацах I і II ст. 5 Ризького мирного договору. Разом з тим польський уряд висловлював надію, що виконання в найкоротший строк справедливих його вимог, висловлених у Ноті, буде сприяти зміцненню його переконання в тому, що Україна щиро прагне до взаємного зміцнення миру, особливо напередодні встановлення нормальних дипломатичних відносин.

Значну увагу "Закордот" протягом своєї короткої діяльності (близько двох років) приділяв ідеологічному забезпеченню ведення агентурно-розвідувальної і підривної роботи, про що переконливо свідчать і вищеназвана заява польського уряду. З цією метою військово-політичний підрозділ "Закордоту" в липні 1920 р. організував видавництво на польській мові. Для вояків польської армії видавалася спеціальна газета "Глос коммунисты" тиражем 20 тис. примірників, а також випускалися листівки й прокламації. Для розповсюдження літератури по всій лінії фронту був встановлений кур'єрський зв'язок. Загалом армійським підрозділом "Закордоту" при 12-й армії було випущено близько півмільйона листівок, а також спецвипусків газет польською мовою. Така робота велася постійно і мала чимале значення. Зрештою, керівник "Закордоту" Ф. Я. Кон мав неабиякий і журналістський хист, що давало можливість безпосередньо спрямовувати ідеологічну роботу Закордонного відділу.

Окремою сторінкою в діяльності "Закордоту" були дії партизанських загонів. Так, у фондї № 1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України є досить цікавий документ, який розповідає про організацію партизанських загонів у Придніпровському районі (за даними уповноваженого "Закордоту" тов. Ікса). Цей документ торкається тих проблем, до яких безпосередньо був причетний Закордонний відділ зі своєю агентурою. З даного документа довідуємося, що в загоні Будька налічувалося 25 чол., озброєних гвинтівками і кулеметом. Загін складався в основному з місцевих працівників. Окрім невеликих нападів на ворога, йому доводилося виконувати доручення частин, які знаходилися в тамтешніх місцях. Завдання ці, як правило, базувалися на розвідувальній тематиці.

Інший загін, який згадувався в доповіді Реввійськраді, а саме — Хомича, налічував у своєму складі 100—150 чол., але майже був без озброєння, якщо не враховувати бомб і пароксилинових шашок, котрі Іксу вдалося роздобути в 46 дивізії.

Отож, з цих міркувань заступник начальника "Закордоту" Павлов і просив у липні 1921 р. Реввійськграду XII армії допомогти придбати для діючих загонів зброю, передовсім міномети, а також забезпечити їх одягом до того часу, поки вони не почнуть отримувати його самостійно від ворога⁹.

Те що "Закордот" активно займався як агентурно-розвідувальною, так і підривною діяльністю на окупованих територіях, свідчить ряд документів, з якими нам довелось ознайомитися. Саме ці матеріали і розкривають дії підліпників та партизанів. Зокрема, партизани вміло відтягували на себе сили ворога, створювали для нього нестерпну обстановку, включаючи порушення комунікацій знищення живої сили і бойової техніки, сприяли руйнуванню місцевого апарату влади.

Звичайно, автори публікації далекі від думки, щоб стверджувати, що вони розкрили всі аспекти досліджуваної проблеми. Зрештою, конспіративну діяльність компартії можна розглядати з різних точок зору. Ми

ж лише прагнули показати дану проблему з позицій вивчення феномена таємної державної діяльності. При такому підході "Закордот", безперечно, є спеціальною державною службою, незважаючи на те, що він був створений і функціонував у надрах громадської організації. Це можна підтвердити і по тому факту, що мета "Закордоту", завдання, які він вирішував, форми та методи його діяльності значною мірою вписувалися в модель діяльності розвідки і контррозвідки України на початковому етапі її становлення.

Проте, на думку авторів, не варто вважати, що поява та функціонування подібних органів спеціального призначення обумовлені будь-якими особливостями, або сутністю саме радянської влади. Якщо звернутися до неупередженого аналізу, то виявиться, що в державному механізмі багатьох країн, незалежно від їх політичного режиму, можна знайти спеціальні структури, розгалуженість яких значною мірою визначається політичним і економічним становищем держави, оскільки таємнича політична діяльність також є державним атрибутом.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) ф. 1, оп. 20, спр. 139, арк. 56.

² Там же, арк. 89.

³ Там же, арк. 7.

⁴ Там же, арк. 9.

⁵ Там же, оп. 20, спр. 409, арк. 124.

⁶ Там же, арк. 28.

⁷ Там же, спр. 408, арк. 22—29.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. Р-4, оп. 1, спр. 645, арк. 10—12.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 139, арк. 67.

